

ДИМИТЪР БОЯДЖИЕВ

ПРОВЕРКА НА ХИПОТЕЗАТА

*A silly game? A game of nothingness?
A game to play and win? Perhaps to lose?*

1. ХИПОТЕЗАТА

Никога не бях предполагал, че ще се опитам да надникна в загадката *когато* латинският език е престанал да съществува и диалектите му са се превърнали в отделни езици, понеже в романистиката този основен проблем се смята за неразрешим.

Но ето че преди десетина години — съвсем случайно — се натъкнах на един смайващ латински надпис от Рим. В момента, в който го прочетох, сърцето ми се разгуптя, понеже почувствах, че от този надпис тръгва следа, която може да ни доведе много близо до решението на загадката.

Надписът (№ 35381 от шестия том на Корпуса на латинските надписи) се датира приблизително в трети или четвърти век. Издълбан е върху саркофаг. Текстът му гласи:

CLADIA FELICITA
S CONPARA
BIT SE BIBA SI
BI ET SVIBVS

Единствено възможният в смислово отношение превод на този стандартен надгробен надпис е следният: „Клаудия Фелицитас купи този саркофаг приживе за себе си и за своите близки.“

Да, но ако превеждаме текста според морфологията и синтаксиса на класическия латински език, ще се получи друг превод: „*Когато се напие*, Клаудия Фелицитас *ще* купи този саркофаг за себе си и за *свинете*.“

Грешките, предизвикващи двусмислицата, се дължат на фонетични изписвания и на непознаване на падежните окончания, които през тази епоха са престанали да се чуват в латинската реч. Впрочем в надписа има още едно фонетично изписване — то е в самото име на жената, CLADIA. За културата и вкуса на Клаудия Фелицитас донякъде може да се съди и по това, че последната буква на второто ѝ име FELICITAS е пренесена на долния ред.

Но преди да пристъпя към културно-исторически анализ на текста, трябва да поясня — във връзка с втория превод — защо на класически латински език

конструкцията SE BIBA означава „когато е пиана“. Пояснението се налага от привидните неясноти около думата bibus, която съставителите на Оксфордския латински речник — погрешно — смятат за втора съставка на двусловно съществително име.

Като самостоятелна дума bibus може да бъде както прилагателно, така и съществително име със значение съответно „пиян“ или „пияч, пияница“. Думата се среща един-единствен път в стенен надпис от Помпей. Текстът, чийто край е повреден, гласи:

M • CERRINIVM
VATIAM • AED • OF • SERI[•]BIBI
VNIVERSI • ROGANT
SCR • FLORVS • CVM • FRVCTO • ...
5

(„Молим ви да изберете за едил Марк Цериний Ватия. Предлагат го всички късни пиячи. Писаха Флор и Фрукт ...“)

Ето статията на Оксфордския латински речник: „Sēribibi *“The late-drinkers”* (name of a drinking club?)“.

Ако SERI[•]BIBI е една дума, смисълът на текста няма да пострада — само ще се окаже, че поддръжниците на кандидата за едил Марк Цериний Ватия са назовани не „късни пиячи“, а „къснопийковци“.

Но липсата на засвидетелстване на bibus като самостоятелна дума ще направи втория ми превод съмнителен.

Съставителите на Оксфордския латински речник смятат SERI[•]BIBI за една дума поради това, че докато между всички думи в надписа има словоразделителни точки, между SERI и BIBI няма такава точка. Това е недоразумение — те просто не са разбрали коментара на Франческо делла Кортеле, издателя на надписите от Помпей, който пише: „Не видях точка след SERI, *понеже* (к. м. — Д. Б.) тук-там боята беше олющена.“ С думата „понеже“ издателят ни съобщава за своята убеденост, че точката е съществувала; схващаме, че след като си е позволил да я постави на мястото ѝ във възпроизведения от него текст, той е взел под внимание и разстоянието между думите¹.

Колебливото предположение на съставителите на речника, че в надписа става дума за членове на някакъв нощен клуб, съдържа *изискването* да условним тълкуването на текста, като заменим общото понятие „късни пиячи“ с по-конкретното понятие „членове на клуба „Късни пиячи“. Неразбираемо изискване.

За мене няма съмнение, че надписът е дело на *противниците* на Ватия, тъй като подкрепата на късните пиячи може само да злепостави един кандидат за обществена длъжност. Логически бих възстановил ситуацията така: кандидатът за едил Ватия може би е имал склонност към пийването, а Флор и Фрукт са по-скоро негови приятели и поддръжници, отколкото автори на текста.

Възможно е обаче Ватия да е бил и въздържател, понеже в онези времена изборната борба е била безчестна. Това проличава от още един стенен надпис от Помпей, открит само на няколко крачки от първия:

¹ Макар че мисълта на Делла Кортеле е ясна, поставих точката след SERI в квадратни скоби. Струва ми се, че така знаковата наличност се представя по-точно.

VATIAM • AED • FVRVNCVLI • ROG

(„Крадльовците предлагат за едил Ватия.“)

Вторият надпис изяснява окончателно смисъла на първия — и двата целят да очернят Ватия. Ако някой би допуснал, че не е задължително всички късни пиячи да бъдат маргинални типове, то понятието „крадльовци“ неизбежно се свързва със социалното дъно.

Тъй като понятията „късни пиячи“ и „крадльовци“ се съотнасят добре като обозначения за декласирани от обществото елементи, търсенето на конкретизация на първото от двете понятия е излишно.

От всичко това следва, че думата *bibus* съществува и че конструкцията *SE BIBA* на класически латински език наистина означава „когато се напие“. Но понеже еднократно засвидетелстваните думи будят недоверие, ще дам още едно доказателство за присъствието на *bibus* в езика. То е словообразователно: прилагателното име *bibulus* (който обича да си пийва) е образувано от *bibus* с умалителен суфикс, т. е. *bibulus* е производно на *bibus* така, както *parvulus* (мъничък) е производно на *parvus* (малък).

* * *

Нека се върнем към надписа от Рим.

Причината вместо „приживе“ (*SE VIVA*) върху саркофага да бъде изписано „когато е пияна“ (*SE BIBA*) е бетаизмът, тенденцията към смесване на съгласните *b* и *v*, разпространена из цялата империя и оставила дълбока следа в испанския език².

Бетаизмично е и изписването *CONPARABIT* (ще купи) вместо *CONPARAVIT* (купи). Като гледам нахалната буква *b* във формата *CONPARABIT*, подозирам, че Клаудия Фелицитас не си е служела с парадигмата на простото латинско бъдеще време; което повсеместно е изчезнало в романските езици. Подозирам, че когато е искала да каже „ще купи“, тази жена е казвала *CONPARARE HABET* или дори — вследствие на изпадането на някои от неударените срички и сливането на формите — *CONPARARA*. Днес на италиански „ще купи“ се казва *comprerà*, а на испански и португалски — *comprará*.

Причината за изписването *SVIBVS* (за свинете) вместо *SVIS* (за близките си) е разпадането на падежната система на латинския език. Окончанието *-bus* (или *-ibus*) вече не се е произнасяло, а присъствието му върху саркофага се обяснява с нечий стремеж да покаже образованост, каквато в действителност не притежава. Този някой е виждал окончанието *-ibus* в книги и надписи и знае, че от време на време то се среща в края на думите, но не знае в кои случаи. Изписвайки формата *SVIBVS*, той е вярвал, че постъпва като културните хора.

Но кой е този някой, кой е авторът на текста?

Това може да бъде самата Клаудия Фелицитас. Може би тя е занесла на каменоделеца восьмична табличка с предварително написания от нея текст и му е казала: „Искам да издълбаеш на саркофага ми ето това!“ Но ако жената е

² Бетаизмът е причина за редица несъобразности в правописа на съвременния испански език. Например съществителното *abuelo* (дяло) е рефлекс на латинското *avulus* и би било правилно да се пише с *v*, а не с *b*.

била неграмотна, автор може да бъде някой член на семейството — най-образованият — или дори каменоделецът. Всички тези лица ще наричаме по-нататък „заинтересованите от надписа лица“. Онова, което ги свързва, е отношението им към надписа; в този тесен кръг отговорността за качеството на текста е споделена, а самото качество на текста характеризира равнището на образованост на тези лица.

Поставянето на надгробен надпис е нещо много сериозно за онзи, който го поръчва, особено когато го поръчва *приживе за себе си и за своите близки*. Един интелигентен и чувствителен човек не би платил за надпис, в който има грешки, и още по-малко — за надпис, в който грешките внушават оскърбителни двусмислици. Ако клиентът е в състояние да разпознае грешките, те или ще бъдат поправени, или поръчката ще се развали. В разглеждания случай самото съществуване на саркофага с този надпис е доказателство, че Клаудия Фелицитас и семейството ѝ са одобрили качеството на текста. Бих дал мило и драго само да мога да послушам как те говорят на латински език.

Психологическата мотивация на грешките от типа на *SVIBVS*, грешки на хиперкоректността, е прозрачна. Те възникват тогава, когато незнанието се съчетае с престараване: при българите подобна грешка е например изписването на прякото допълнение с пълен член. Тези грешки са много важни за историята на латинския език, понеже по тях датираме промените, настъпващи в граматичните категории. В надписите те се срещат с хиляди; срещали са се и в живата реч, както се разбира от свидетелствата на античните автори. Един от тях, Петроний, дори използва такива грешки, за да пародира речта на своите необразовани герои. Той си служи с този похват няколко пъти, но издателите — без каквото и да е било основание — обясняват тези случаи като грешки на средновековните преписвачи.

Ще приведа най-интересния случай.

Разказвайки за мъчителния се запек, Трималхион произнася думите „*Spero tamen, iam ventrem pudorem sibi imponit*“ („Все пак се надявам, че търбухът ми ще започне да ме слуша“). Подлогът на изречението е поставен във *винителен* падеж. Разночетения няма — формата стои във всички кодекси, но издателите упорито я заменят със съвсем друга, измислена форма.

Знаем, че в единствено число днешният облик на имената в романските езици почти винаги възхожда не към формата за именителен падеж, а към тази за винителен падеж, който се е превърнал в *casus generalis*. При всички склонения окончанието за винителен падеж в единствено число е съгласната *-m* (с изключение на средния род, чиито парадигми вече отмирят), но по времето на Петроний тя изчезва и с това дава тласък на разпадането на падежната система. Навярно издателите не биха извършили посегателство над текста, ако на мястото на *ventrem* стоеше *ventre*, т. е. формата за общ падеж, която би била естествена в речта на един персонаж като Трималхион. И все пак обяснението на формата *ventrem* не е трудно. Вярно е, че в обикновена обстановка Трималхион би трябвало да произнесе *ventre*, но авторът го избира в момент, в който самохвалният герой е център на всеобщото внимание и повече от всеки друг път му се иска да покаже ума и ерудицията си. Подобно на автора на надписа върху саркофага на Клаудия Фелицитас Трималхион знае, че в края на съществителните и прилагателните имена понякога се поставя съгласната *-m*, но не знае в кои случаи. Смятайки тази съгласна за изискано украшение на книжовната реч, за носител на някакъв вид емфаза, той украсява с нея ключовата дума в изречението — думата „търбух“.

* * *

Двусмисленият надпис върху саркофага на Клаудия Фелицитас провокира няколко въпроса.

Нормално ли е няколко фонетични изписвания в рамките на едно изречение да придават на това изречение абсолютно различен смисъл?

Ако според книжовната норма едно изречение означава не това, което има предвид пишещият, а нещо друго, не се ли нарушава комуникацията между носителите на езика?

Да не би в този надпис да се е запечатал мигът, в който латинският език умира и се ражда нещо ново — мигът, в който от какавидата излита пеперуда?

Задавайки си тези въпроси, аз разбирах добре, че не би имало смисъл да се заемам с никакво проучване, преди да съм си отговорил на един още по-труден въпрос.

Кога един език е *все още* жив и кога е *вече* мъртъв?

След дълго и безплодно размишление се досетих, че този въпрос — понеже е въпрос философски — едва ли може да има общовалиден отговор.

Тогава реших да бъда по-скромен и да се въздържа от теоретични построения. Обобщих наблюденията си върху този надпис така, че да остане само сигурното, а то е: съдържащата се в надписа двусмислица свидетелства за разрыв между книжовната норма и говоримата латинска реч в края на императорската епоха.

В тази формулировка няма нищо ново — тя се повтаря във всички пособия. Странно, разбрах истински какво означава тя едва след като се сблъсках с този двусмислен надпис.

Прецених, че ще бъде полезно да се съберат и други подобни куриозни надписи — това би обогатило нашите знания за отношението между книжовната норма и разговорната латинска реч.

И започнах да търся и да събирам. Вниманието ми беше насочено към странното, необяснимото, противоречивото.

Изминаха десетина години.

Днес притежавам сбирка от приблизително сто надписа, от които прозира една учудваща езикова действителност. Тя може да се проследи на две нива: частно и официално.

Надписът върху саркофага на Клаудия Фелицитас е частен документ и грешките в него са релевантни за културата на едно римско семейство³. Аналогична грешка, разкриваща културата на друго семейство, намираме в един дакийски надгробен надпис от град Потаиса. Той гласи:

... ..
VIX • ANN • III
AVR • ZOSIM
IANVS • VIX • AN
NV • EX MOESIA
5 SUPERIORE AVR
ZOSIMVS • NATIBVS

³ В Рим са намерени още четири надгробни надписа, в които погрешно е изписано SVIBVS ('за свинете') вместо SVIS ('за близките'). Повечето от заинтересованите от надписите лица са освободени роби, т. е. те се числят към същата социална прослойка като Трималхион.

(... *живя четири години. Аврелий Зосимиян живя една година. Аврелий Зосим от Горна Мизия издигна този паметник на децата си.*)

Според правилата преводът на последното изречение би трябвало да бъде „Аврелий Зосим от Горна Мизия издигна този паметник на *бутовете* си“, тъй като с окончанието си *-bis* формата NATIBVS не може да бъде отнесена към никое друго съществително в дателен падеж освен *patis* ('бут', 'кълка'). Погрешната форма NATIBVS стои в надписа от Потаиса по същите психолингвистични причини, които обуславят присъствието на погрешната форма SVIBVS в надписите от Рим.

Пред толкова грозна двусмислица човек се стъписва и започва да търси някакво оправдание за автора на текста и заинтересованите от надписа лица. Тъй като съществителното *patis* няма преки рефлексии в романските езици⁴, може да се допусне, че през тази епоха (II, най-късно III в.) то е излязло отговорна употреба поне в някои райони⁵. Ако е така, тогава авторът на текста сякаш не е много виновен.

Но макар и може би изчезнало от говоримия език, съществителното *patis* редовно се употребява в *книжовния* език на същата епоха. Срещаме го в епиграмите на Марциал и в стихотворенията от сборника *Priapeia* („Приапови песни“), т. е. в произведенията на любимия за обикновените хора сатиричен жанр.

Ако беше чел поетите сатирици, Аврелий Зосим от Горна Мизия⁶ би могъл да запази зрителен спомен за формата NATIBVS, да я свърже с истинското ѝ значение и да не я допусне в надгробния надпис. Но той не го е сторил. И ако изписването AN/NV е наистина фонетично, т. е. ако не трябва да четем VIX(it) ANN(os) V ('живя пет години'), ще се окаже, че Аврелий Зосим е бил лишен от усет и към окончанието за винителен падеж, същото, което Трималхион прибавя към формата, изпълняваща службата на подлюг.

Парадоксите в частните надписи ни дават добра представа за реалното състояние на говоримия език, както и за културата на заинтересованите от надписите лица. Що се отнася до *обществените последици* от това състояние на езика, те проличават от парадоксите, които ни поднасят официалните надписи. В това отношение особено поучителен е надписът, издълбан на мавзолея на римския военачалник Тиберий Плавций Силван Елиан. Мавзолеят се намира в курортния град Тибул близо до Рим.

Тиберий Плавций Силван Елиан е бил един от най-знатните и най-влиятелните хора в Римската империя. Той е ръководел военни кампании, заемал е висши държавни длъжности при неколцина императори и е получил множество отличия, включително триумфални почести. Обстоятелствата, при които е получено последното отличие, са описани в края на надписа:

„По времето, когато изпълняваше длъжността префект на Рим, сенатът реши да му бъдат оказани триумфални почести. Това предложение дойде от император Веспасиан Цезар Август. Думите, които той произнесе, бяха следните:

⁴ В романските езици са унаследени рефлексии от суфиксираното му производно **patica* (срв. итал. *patica*).

⁵ Близо до делтата на р. Дунав е намерен надгробен надпис от малко по-късно време, в който е допусната същата грешка. Вместо нужната падежна форма от съществителното „дете“ там пак стои форма от съществителното „бут“, „кълка“.

⁶ Недоумявам защо Аврелий Зосим не е посочил точно своето родно място. Дали не е било някое затънтено селце?

„Той управлява Мизия толкова добре, че удостоверяването му с триумфални почести не трябваше да се отлага до негово идване на власт. Но всъщност — благодарение на това закъснение — титлата префект на Рим му се дава с по-голямо достолепие.“

По същото време, когато беше префект на Рим, император Веспасиан Цезар Август го направи консул за втори път.“

Този надпис покрай всичко друго е важен документ и за историята на българските земи през римско време, понеже Елиан е бил легат-наместник на Мизия, *legātus pro praetore*, и насилствено заселил в тази провинция повече от сто хиляди отблъднувански жители заедно със семействата им, превръщайки ги в римски данъкоплатци.

Пасажът от тринадесетия ред (без първата дума) до двадесет и четвъртия ред включително представлява смислова цялост, състояща се от пет самостоятелни изречения. В тях се разказва за по-нататъшните дела на Тиберий Плавций Силван Елиан като легат-наместник на Мизия. В тази част на текста има три граматически грешки, една от които затруднява историческата му интерпретация. Пасажът гласи:

motum orientem Sarmatar.
compressit, quamvis parte magna exercitus
15 ad expeditionem in Armeniam misisset;
ignotos ante aut infensos p. R. reges signa
Romana adoraturus in ripam, quam tuebatur,
perduxit; regibus Bastarnarum et
Roxolanorum filios, Dacorum fratrum
20 captos aut hostibus ereptos remisit; ab
aliquis eorum opsidis accepit; per quem pacem
provinciae et confirmavit et protulit,
Scytharum quoque regem a Cherronesi,
quae est ultra Borustenen, opsidione summoto.

(„Той смаза бунта на сарматския Изток, макар че беше пратил голяма част от войската си на поход в Армения.

Той принуди да дойдат на охранявания от него бряг царе, които римският народ не познаваше по-рано, и царе, които му бяха враждебни, за да се преклонят пред римските знамена.

Той върна на царете на бастарните и на роксоланите техните синове, а на царете на своите дакийски братя — техните военнопленници, които изтръгна от неприятеля.

От някои от тях той задържа заложници.

С действията си той заздрави мира в провинцията и разшири границите ѝ.

Освен това той принуди царя на скитите да се откаже от обсадата на град Херсонес, който е разположен отвъд Бористен.“)

Първата грешка е в изречението „*motum orientem Sarmatar./ compressit, quamvis parte magna exercitus/ ad expeditionem in Armeniam misisset.*“ Четейки това изречение, латинистът изтръпва, понеже не разбира синтактичната служба на съчетанието *PARTE MAGNA* — то изглежда като *ablativus*. Но тъй като смисълът на текста изисква то да бъде във винителен падеж, не е трудно да се досе-

тим, че *PARTE MAGNA* е фонетично изписване вместо *PARTEM MAGNAM* — краесловното *-m* тук е изпаднало по същия начин, както и във формата *AN/NV* в надгробния надпис от Потаиса.

Втората грешка е забележителна и ще бъде разгледана малко по-долу.

Третата грешка е пълна противоположност на първата и се намира в конструкцията⁷ „*Scytharum quoque regem a Cherronesi./ quae est ultra Borustenen, opsidione summoto.*“ Формата *regem* тук е част от *ablativus absolutus* и краесловното *-m* е излишно. Грешката се дължи на хиперкоректност и също се открива сравнително лесно.

Сега ще разгледаме втората грешка, която е в изречението „*Per quem pacem/ provinciae et confirmavit et protulit.*“ Местоименната форма *quem* има морфологичен облик за мъжки род, единствено число, винителен падеж. Ако се опитаме да преведем изречението точно, ще получим: „Чрез него той заздрави и разшири мира в провинцията...“

Очевидно е, че формата „него“ в този контекст е лишена от смисъл; освен това може би не е достатъчно ясно какво означава мирът в една провинция да бъде „разширен“.

Херман Десау е схванал прекрасно общия смисъл на изречението. Той пише: „Онзи, който е написал това, е искал да каже, че с действията на Елиан мирът в провинцията е бил заздравен, а границите ѝ — разширени“, т. е. той обяснява — с пълно право — „разширяването“ на мира като обикновена метафора. Покойният румънски епиграф Дионисие Пипиди, който посвети много усилия на тълкуването на този надпис, не крие, че мястото е трудно, и го обяснява почти по същия начин.

Ала нито у Десау, нито у Пипиди не намираме обяснение *защо* върху камъка стои формата *quem*.

Единственото — или почти единственото — възможно обяснение е, че тази форма е изписана погрешно вместо формата за множествено число *quos*, която е смислово пълноценна.

Погрешното изписване на *quem* вместо *quos* се дължи на еднаквото произношение на двете форми. Както в единствено, така и в множествено число формата се е произнасяла *que*. Гласният звук може би е имал Е-тембър (както е на испански и италиански), а може и да е наподобявал френското *e muet*.

Тъй като произношението на *quem* и *quos* е било едно и също, само хората с добро образование са знаели кога да пишат едната форма и кога — другата.

Уеднаквяването на произношението на тази местоименна парадигма във винителен падеж е започнало най-напред в единствено число вследствие на изпадането на краесловното *-m* от формите за мъжки род *quem* и за женски род *quam*. Веднъж започнало, то обхваща и формите за множествено число *quos* (м. р.) и *quas* (ж. р.). Строго погледнато, причина за това е не толкова изпадането на краесловното *-s*⁸, колкото аналогията с формите за единствено число. Процесът днес е напълно завършен във френски, испански, италиански. Срв. например във френски „*la femme que je vois*“ („жената, която виждам“); „*l'homme que je vois*“ („мъжът, когото виждам“); „*les femmes que je vois*“ („жените, които виждам“); „*les hommes que je vois*“ („мъжете, които виждам“).

⁷ Издателят на „Избрани латински надписи“ Херман Десау поставя след формата *protulit* на двадесет и втория ред точка и запетая, но аз предпочитам запетаята, понеже изречението не завършва, а продължава. Що се отнася до превода, позволих си волността да предам конструкция *ablativus absolutus* като отделно изречение, понеже не ми се искаше да насилвам българския език.

⁸ Загубата на краесловното латинско *-s* е непостоянна тенденция и затова всеки конкретен случай, когато тя се е осъществила, изисква обяснение *ad hoc*.

Следователно преводът на изречението ще гласи: „Чрез тях той заздравя мира в провинцията и разшири границите ѝ.“

Но за българското езиково съзнание този твърде буквален превод е на ръба на неразбирането и се нуждае от коментар.

Местоименната форма „тях“ се отнася не само към предлагащото я на същия ред съществително име от мъжки род *opsides* („заложници“), но още и към предлагащите я по-горе съществителни „синове“ и „пленници“. С това мозайката се подрежда: римският военачалник е заздравил мира и разширил границите на провинцията чрез царските синове и пленниците, които е върнал, и чрез заложниците, които е взел⁹.

В надписа има и една *dittographia* — поради невнимание предлътът *in* е изписан два пъти, веднъж в края на двадесет и шестия ред и още веднъж в края на двадесет и седмия.

* * *

Трябва ли и в този случай да смятаме, че заинтересованите от надписа лица са били доволни от качеството на текста и че са били безчувствени към грубите граматически грешки, които нарушават комуникацията?

Да, безусловно. Доказателство за това, също както и в случая със саркофага на Клаудия Фелицитас, е самото съществуване на надписа.

Можем да направим известни наблюдения, засягащи авторството на текста и свързаните с него нарушения на комуникацията.

Високият ранг на Елиан изключва възможността каменоделецът да бъде автор на надгробния надпис: тази практика е била характерна за нисшите социални слоеве. Следователно автор на текста е или член на семейството на Елиан, или някой от неговите приближени и именно този човек е допуснал граматическите грешки. Единствената грешка, за която можем да държим отговорен каменоделеца, е повторното изписване на предлога *in*.

Заинтересованите от надписа лица са членове на семейството на починалия. Макар че е разполагало с достатъчно средства, за да издигне разкошния мавзолей, семейството на този държавен мъж не е имало културата и благоразумието да контролира коректността на надписа¹⁰.

Най-важният проблем, който поставя надписът, е нарушението на комуникацията. Ще нюансираме извънредно внимателно за кого има такова нарушение и в какво се състои.

Вече описах емоциите, които надписът породил у мене. Две от грешките разгадах лесно, може би за минути; но докато се досети, че формата *quet* е изписана погрешно вместо *quos* поради пълното фонетично изравняване на двете форми, и докато се убедя, че почти не съществува друга възможност за интерпретация, трябваше да изминат месеци.

Разбира се, интересна е не моята реакция спрямо текста, а реакцията на съвременниците.

⁹ За да олекотя началния превод, не предадох точно връзката между местоименната форма *quet* (= *quos*) и въпросните три съществителни, а използвах перифразата „с действията си“, засмайки я почти дословно от Десау.

¹⁰ Не разполагаме с преки сведения за участие на държавата в строежа на мавзолея или в съставянето на текста на надписа. Но надписът е неотделим от официалната сфера — в него се цитират думи, произнесени от император Веспасиан на заседание на сената.

Съвременниците могат да бъдат разделени на две групи.

Едната група — тя е мнозинство — включва автора на текста, заинтересованите от надписа лица и всички онези, за които окончанието *-m* във винителен падеж при имената и окончанията *-m* и *-os* от съответната местоименна парадигма нямат комуникативна стойност.

При първата грешка — съчетанието *PARTE MAGNA* вместо *PARTEM MAGNAM* — те не чувстват нарушение на комуникацията, понеже за тях формите, изписани върху камъка, са форми за общ падеж и звучат винаги по един и същ начин, *PARTE MAGNA*.

Съчетанието *PER QVEM PACEM* те възприемат като досаден графичен вариант на реално произнасяното *PER QVE PACE*: авторът на текста, който също произнася *PER QVE PACE*, е допуснал грешка, изписвайки *QVEM*, и е улучил вярната форма, изписвайки *PACEM*. За консуматорите на текста така изписаното съчетание *PER QVEM PACEM* създава дискомфорт, тъй като в него има окончания, които те не произнасят. Нарушението на комуникацията трае толкова, колкото е нужно на четящия, за да пропъди от съзнанието си окончанията, т. е. да се досети, че написаното би се произнесло като *PER QVE PACE*.

При третата погрешна форма (*REGEM* вместо *REGE*) нарушението на комуникацията се състои в същото — четящият има нужда от известно време, за да освободи съзнанието си от съгласната *-m*, която за него е излишна дори тогава, когато е поставена на мястото си.

Вижда се, че при тази група римляни нарушението на комуникацията се обуславя не от грешките в окончанията, а от самото наличие на графични окончания. Тук възниква един изненадващ въпрос — щом като падежните окончания са пречели на мнозинството от носителите на езика да четат, не е ли редно да смятаме, че контактът им с произведенията на римската литература е бил затруднен?

Другата група е малцинство — това са хората, владеещи книжовния латински език. Натъквайки се на първата грешка, *PARTE MAGNA*, един образован съвременник на Елиан не би могъл да реагира другоояче, освен като прочете изречението повторно. Причината за това е латинският словоред — сказуемото *MISISSET*, което управлява прякото допълнение, се намира чак в края на изречението и затова четящият отначало е подведен. Той очаква форма, оправдаваща морфологичния облик на *PARTE MAGNA*, но се сблъсква с форма, която обезсмисля този облик. И макар че образованият съвременник мигновено разбира причината за грешката (той не може да не познава говора на простолудията), неговото школувано в четене на Цицерон и Вергилий съзнание отчита, че според правилата това изречение изобщо е лишено от смисъл.

При втората грешка това съзнание отчита, че смисълът на съответното изречение се променя така, че то не може да се свърже с контекста. При третата грешка — че смисълът отново изчезва.

Ясно е, че тези нарушения на комуникацията се дължат на незнание на правописа и на настъпила омонимия. Но не е ли необичайно такива грешки да се промъкнат в надпис, който засяга върховната власт? Ако върху саркофага на Клаудия Фелицитас се четат безсмислици, това в крайна сметка не интересува никого; но ако безсмислиците се откриват в надпис, споменаващ името на императора и цитиращ неговите думи, то няма ли тук оскърбление на величието?

Ще се опитам да илюстрирам скандалния характер на грешките в надписа на мавзолея на Елиан с пример, който измислих сам, понеже в съвременната обществена практика няма — или поне аз не успях да открия — достатъчно близък аналог на този надпис.

Нека си представим рекламен афиш, изобразяващ бутилка бира (например Tuborg) на фона на въздушно летящо килимче. На подобен афиш подхожда надпис „This beer will take you to the Land of Dreams“ („Тази бира ще ви пренесе в Страната на мечтите“). Но ако в надписа се промени само една буква — ако вместо beer [bɪd] се изпише погрешно съществителното *bier*, което се произнася по същия начин, ще се получи изречението „Тази катафалка ще ви отнесе в Страната на сънищата“.

Тъй като текстът на един рекламен афиш има обществено предназначение, съществуването на афиш с такъв надпис е невъзможно — ако някое случайно възникнало нарушение на езиковата комуникация засяга интересите на обществото, това нарушение се отстранява от самото общество.

Следователно между римското общество от времето на император Веспасиан и съвременното цивилизовано общество трябва да има някакво съществено различие, обясняващо присъствието на грешките в надписа на мавзолея на Елиан.

Търсейки това различие, формулирах една хипотеза за езиковата ситуация в Римската империя в края на първи век, когато цъфтят дарованията на Тацит и Плиний Млади¹¹. Ето я:

В края на първи век развиват между книжовната норма и говоримата реч се превръща в пречка за функционирането на латинския език като средство за универсална комуникация.

Очевидна причина за разрива е това, че книжовната норма не се привежда в съответствие с промените в говоримата реч.

Този разрив нанася два тежки удара върху римската цивилизация.

Първият удар е отчуждаването на повечето поданици на империята от книжовната култура.

Вторият удар е загубата на връзката между живата народна реч и римската литература, която малко по-късно навлиза в стадий на упадък.

Новото в тази хипотеза е, че тя премества датата на решителния разрив между книжовната норма и говоримата реч — а това е датата на възникване на протороманска езикова ситуация.

Ако хипотезата е вярна, грешките в надписа на мавзолея на Елиан ще се обяснят с езиковия хаос и безкомпромисното невежество, обхванали (макар и не без изключения, които са добре известни) цялото римско общество. Освен това ще се наложи ревизия на някои утвърдени представи за историята на латинския език.

Разбира се, една хипотеза не е нищо повече от една хипотеза. Не разполагаме ли с възможност да я проверим, тя не заслужава особено внимание¹².

¹¹ Мавзолеят на Тибериус Плавций Силван Елиан е строен през детството (или юношеството) на двамата бъдещи прозаници. Бил е една от забележителностите на Тибури и не е невъзможно двамата приятели да са ходили да го видят. Веднъж си представих как те четат надписа и се мръщят — и внезапно си помислих, че в творчеството и на Тацит, и на Плиний Млади бихме могли да доловим, макар и неизразено с думи, тяхното отношение към ежедневната езикова действителност. Дали стилловата ексцентричност на Тацит не се дължи понякога на желанието му да избяга от тази действителност? И дали похвалите, с които Плиний Млади обхваща *учеността* на своите кореспонденти, не имплицират всеобщия дефицит на това качество?

¹² Дължа този възглед на моите именити учители, а те са мнозина. Най-скептичният от тях, покойният професор Георги Михайлов, обичаше да казва, че ако по един въпрос има две мнения, най-малко едното е погрешно.

но тъй като в случая такава възможност съществува, веднага ще разкрия как смятам да извърша

2. ПРОВЕРКАТА

Основен критерий при подбора на надписите от моята сбирка, няколко от които коментирах по-горе, е наличието на нарушение на езиковата комуникация¹³.

Като се изключат случайните грешки, които разпознаваме лесно, всяко нарушение на комуникацията е релевантно за много важна промяна в езика — много важна именно поради това, че е станала причина за нарушение на комуникацията в писмен документ.

Надписите от сбирката се разпределят по естествен начин в няколко серии според вида на явленията, които причиняват нарушението на комуникацията. Доста често един и същ надпис влиза в две или повече серии.

Например — заради формата SVIBVS — надписът върху саркофага на Клаудия Фелицитас влиза в серията, документираща разпадането на именното склонение (в същата серия попада и надписът от Потаиса заради формата NATI-BVS); още — заради формата CONPARABIT — той влиза в серията, документираща изчезването на простото бъдеще време; и още — в серията надписи със стопроцентово нарушение на комуникацията.

Серията надписи, групиращи видовете явления, причинили нарушение на комуникацията, са седем или осем. Най-силно засегнатите граматични категории са именното склонение, подчинителното наклонение (както в парадигматично, така и в семантично отношение) и местоименното склонение.

Друго вътрешно групиране на надписите от сбирката ги подразделя на частни и официални.

Понякога официалните надписи дават възможност за извънредно интересни наблюдения, особено когато античните автори са ни оставили сведения за личните качества и образованието на споменатите в тези надписи високопоставени лица.

Например в град Аугуста Треверорум (днес Трир в Германия) е намерен надпис в чест на император Констанций Хлор, съдържащ нарушение на комуникацията, което изцяло го обезсмисля. Надписът е бил поставен в центъра на града, а градът е столица на частта на империята, управлявана от Констанций Хлор. Съвсем сигурно е, че той е виждал надписа.

Тогава защо не е заповядал да го махнат?

На този въпрос историкът Аврелий Виктор отговаря с пределна яснота. Той пише, че Констанций Хлор без съмнение щял да бъде прекрасен владетел, *ако не бил толкова зле образован и ако нямал отблъскващо лош вкус!*

Досегашните ми наблюдения¹⁴, макар и да гъделичкат въображението, не са достатъчни за обобщаващи изводи — те се градят едва върху стотина надписи. Вярно е, че надписите са подбрани по признак с решаващо значение, но все пак ние притежаваме *стотици хиляди* латински надписи. Проверката на хипотезата ми изисква — на всяка цена — броят на обхванатите от проучването паметници да се увеличи.

¹³ В сбирката са включени и ограничен брой надписи, подбрани по други критерии, например надписи, регистриращи непосредствени контакти между латински и варварските езици.

¹⁴ Част от тях намериха място в отпечатани публикации.

При това не механично, а чрез обоснован подбор.

Въпросът за подбора на допълнителния епиграфски материал се реши, докато подреждах надписите от сбирката в серии. Вършейки това, аз разбрах кои са условията, при които възникват нарушения на комуникацията, и съставих *списък на типичните грешки*, които създават тези нарушения — грешки, обусловени до една от езикови промени, разрушаващи латинския морфосинтаксис като система.

След това съставих списък на насочващи думи, които улесняват търсенето на тези грешки в Корпуса на латинските надписи и в допълващите го епиграфски сбирки.

Тези два списъка ми дават ключа за проверка на хипотезата, понеже чрез тях може да бъде привлечен огромен епиграфски материал, чиято систематизация ще изясни езиковата ситуация не само по времето на Тацит и Плиний Младши, но до самия край на императорската епоха.

Работата ми по проверката полека-лека започва. Тя ще премине през три фази:

1. Събиране както на надписите, в които на съответните невралгични места СА допуснати грешки, така и на надписите, в които на същите невралгични места НЕ СА допуснати грешки.
2. Събиране на сведения за заинтересованите от надписите лица.
3. Географска и хронологическа стратификация на резултатите, призвана да очертае социумите, в които грешките се осъществяват, и социумите, в които книжовната норма удържа връх над протороманската езикова стихия.

Надявам се, че когато всичко свърши, ще се получи справочник за езиковата ситуация в Римската империя по райони и по векове.

Част от него ми се иска да видя като атлас.

Надявам се също, че приблизителната дата, към която латинският език е престанал да изпълнява функцията на средство за универсална комуникация, ще може да се вмести в рамките на едно столетие.

Би било наистина хубаво.

* * *

Има и нещо, което малко ме ядосва. Най-подходящият начин за изчерпателно събиране на материала е грешките да се извлекат чрез съставяне на компютърни програми — отправна точка за това е списъкът на насочващите думи. Съставянето на такива програми не е трудно.

Трудното е достъпът до скъпите технически средства, чрез които корпусите могат да влязат в компютъра. Размина ли се с тях, ще бъда принуден да събера материала отначало по индексите на корпусите, а след това — чрез пълен прочит на тези корпуси: вместо да приключа работата за шест месеца, ще се наложи да трупам фишове с години. Свикнал съм.

Но дано тази чаша ме отмине.